

Milena LENDEROVÁ

První světová válka a městské děti

Abstract: *The First World War and Town Children*

The paper deals with the negative effects which town children were exposed to in the war years 1914–1918. On the basis of the explored sources, primarily sources of a personal nature, school records, period scientific literature and periodicals, it is possible to say that what the long 19th century tried to improve in the status of a child (granted education, medical care, family relationships, and the adequacy of dressing and boarding), the war denied again.

Key words: history of childhood – the First World War – pathology of childhood – rationing – history of education

Dětství za první světové války české historiky zatím příliš nezaujalo. Pokud opus-tili bitevní pole či vysokou diplomacii a v jejich zorném poli se objevila konkrétní sociální či profesní skupina, pak to byli spíše čeští učitelé jako oběť války, nikoli české děti.¹ I Otakar Kádner, jeden z nejlepších znalců dějin školství, zcela vážně tvrdí, že „nejtížeji dolehla válka na samo učitelstvo“;² učitelé jsou pak líčeni jako ti, kteří si po celou dobu války zachovali čistý štít a pracovali pro český národ, neřkuli pro vznik samostatného státu,³ byť realita byla mnohotvárnější, alespoň jak vyplývá z pramenů. Také válečná pedagogická publicistika se soustředila hlavně na učitele, děti

-
- 1 Josef KEPRTA, *Národní školy v českých zemích za první světové války. Příspěvek k dějinám národní školy*, Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze. Pedagogika-Psychologie, 2, 1959, s. 39–89; Ladislav MUCHKA, *Národní školy za války*. in: Učitelé v práci a v boji. Sborník vzpomínek a studií, Praha 1971, s. 319–328; Jiří VESELÝ, *Školy, učitelé a duchovní na Českokrumlovsku za první světové války*, in: Odráz první světové války v umění a vědě. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 7. listopadu 2003, České Budějovice 2005, s. 138–143. Oldřiška KODEDOVÁ – Zdeněk UHEREK, *Kapitoly z dějin českého učitelstva. 1890–1938*, Praha 1972.
 - 2 Otakar KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství*. I., Praha 1929, s. 136.
 - 3 L. MUCHKA, *Národní školy za války*, s. 19–328.

pro ni zůstaly – snad jako relikvie předosvícenského nazírání – jakousi „šedou zónou“. Pouze drobné publikační výtvořy, vycházející v letech bezprostředně po válce, doznaly, že válka „tam, kde se dotkla dítěte, byla nejstrašnější.“⁴

Nejen dluh české historiografie, ale i publicistiky vynikne zvláště ve srovnání s pozorností, která je věnována dětem za druhé světové války. Jistě, máme pro to logické vysvětlení: teprve roku 1924 byla vydána ženevská konvence o právech dítěte: újma, která se dětem dala, znamenala porušení této mezinárodní úmluvy. A pak – aniž bychom chtěli tragický dosah první světové války jakkoli snižovat – je třeba říci, že válečná zvěrstva se v letech 1914–1918 nestávala programem ani jedné z válčících stran, že civilní obyvatelstvo nebylo masakrováno záměrně, jako tomu bylo během druhé světové války a dalších válek, které přineslo 20. a 21. století.

Chceme-li hledat odpověď na otázku, jaký měla válka vliv na podobu dětství, do jaké míry zvrátila příznivý vývoj 19. století, který byl v předválečném období završen, musíme hledat inspiraci u nových prací francouzských, italských a britských historiků.⁵ Zatím nejhluběji pronikl do problému vedoucí odborný pracovník pařížské EHESS Stéphane Audoin-Rouzeau ve své práci *La guerre des enfants. 1914–1918*.⁶ Autor vychází z hypotézy, že v barbarství první světové války byly děti vystaveny takové obecné a intelektuální mobilizaci, která neměla v dějinách obdoby. Model jejich angažmá vytvářely školy, resp. jejich nadřizené instituce, škola a církev formulovaly diskurs nezbytnosti a oprávněnosti spravedlivé války. Také volný čas dětí, jejich záliby, hry i hračky, to vše bylo podřízeno výchovným cílům s akcentem na povinnost a obět. Dítě bylo terčem tohoto úsilí, a to nejen ve Francii, kde byly k válce s Německem systematicky připravovány generace od roku 1870, ale stejně systematicky v Německu: pro uvedené cíle vznikaly kresby, knihy, hračky a další didaktický a pedagogický materiál.

4 F. J. HAVELKA, *Děti-mučedníci*. S 23 fotografickými snímky, Praha 1923, s. 5, předmluva Aloise Žipka.

5 Olivier FARON, *Les Enfants du deuil. Orphelins et pupilles de la nation de la Première guerre mondiale (1914–1918)*, Paris 2001; Manon PIGNOT, *La Guerre des crayons. Quand les enfants de Montmartre dessinaient la Grande Guerre*, Paris 2004; Antonio GIBELLI, *Il popolo bambino. Infanzia e adolescenza dalla Grande Guerra a Salò*, Torino 2005; Ivano URLI, *Bambini nella Grande Guerra*, Udine 2003; Manon PIGNOT, *I bambini*, in: Stéphane Audoin-Rouzeau – Jean-Jacques Becker, *La prima guerra mondiale*. 2., Torino 2007, s. 50–63. Část. též Gérard VINCENT, *Guerres dites, guerres tues et l'énigme identitaire*, in: Antoine Prost – Gérard Vincent, *Histoire de la vie privée* 5. De la Première guerre mondiale à nos jours. Paris 1999, s. 173–181; Michelle K. RHOADES, *Renegotiating French Masculinity: Medicine and Venereal Disease during the Great War*, *French Historical Studies*, 29, No 2, Spring 2006, s. 293–327; Christa HÄMMERLE – *Heimat-Front- Geschlechteschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn*, Wien-Köln-Weimar 2014; Christa HÄMMERLE, Oswald ÜBEREGGER – Birgitta BADER ZAAR, *Gender and the First World War*, New York 2014.

6 Stéphane AUDOIN-ROUZEAU, *La guerre des enfants. 1914–1918*, Paris 2004.

Vedle zmíněné monografie Stéphanu Audoin-Rouzeau je pozoruhodné badatelské napřažení mladé francouzské historičky Manon Pignot, pracující s prameny, které jí český historik bezděky závidí: s dětskými vzpomínkami, deníky, kresbami, ikonografickým materiálem vydávaným oficiálními strukturami.⁷

Nebývale soustředěná francouzská pozornost věnovaná dítěti v letech „velké války“ je logická. Děti republikánské Francie byly válce bezprostředně vystaveny, zblízka vnímaly její peripetie, posuny zákopové války se jich fyzicky týkaly. Podobně na tom byly děti německé.⁸ České děti byly takové zkušenosti ušetřeny, jejich přítomnost ve válečné každodennosti je oproti Francii či Německu méně výrazná. Což ovšem neznamená, že zdejší válečné dětství bylo snadné, že české děti netrpěly a že si jejich osudy v temných letech 1914–1918 nezaslouží pozornost.

Jak si povšimli zahraniční badatelé, světová válka let 1914–1918 byla prvním válečným konfliktem, v němž se mocným činitelem stala bojová morálka civilního obyvatelstva. Ta měla být na potřebné výši udržována válečnou propagandou, která se ve válečné době vynořila jako významný nástroj veřejné kontroly a hlavní zbraň civilního arsenálu: otázka osobní odpovědnosti za průběh války v zázemí se stala klíčovým elementem zápasu mimo frontu.⁹ V Rakousku měla propaganda obyvatelstvo přesvědčit, že válečný konflikt byl vládě vnucen nepřátelskými mocnostmi, že je třeba zapomenout na všechny polické, ekonomické, sociální a nacionální spory, které říší rozdělávaly, a je třeba napnout všechny síly ke konečnému vítězství, které – jak jinak – bude náležen Rakousku a jeho spojencům. Děti se staly jednou z důležitých cílových skupin válečné propagandy. Stále zřetelněji propracované téma rakouského patriotismu rozvíjela především škola a výsledky této obsese byly zřetelné jak v dobových učebnicích, hlavně v čítankách a slabikářích, které prošly v letech 1915–1916 důkladnou revizí (část učebnic byla stažena z oběhu a nebyla nahrazena žádnou „vhodnou „verzí), tak ve volnočasové četbě dětí.¹⁰ Zrcadlem obsedantního rakouského patriotismu jsou samozřejmě i školní

7 Viz pozn. č. 5.

8 Srov. deník německé školačky Piete Kuhr, in: Zlata FILIPOVIČ – Melanie CHALLENGER, *Umlčené hlasy. Dětské válečné deníky od 1. světové války po Irák*, Praha 2008, s. 29–58. Piete Juhr, 1902–1989, prožívala své dětství v malém městě na Poznaňsku. Válečný deník dokládající její hluboký zájem o dění kolem, si začala psát hned 1. srpna 1914. Třebaže od roku 1915 zapisovala stále liknavěji, je deník mimořádně zajímavým pramenem, vypovídajícím o německé realitě: Piete je zpočátku nadšenou vlastenkou, s postupem času si stále více přeje, aby válka skončila. V dospělosti si změnila jméno na Jo Mihalýová, stala se tanečnicí a druhou světovou válku strávila ve Švýcarsku. Věnovala se literární činnosti.

9 David WELCH, *Propaganda. Power und Persuasion*, London 2013, s. 80–81.

10 *Čítanka pro české školy obecné*. Díl I. Upravil Jan Jursa. Obrázky kreslil Adolf Kašpar. Přepřacované vydání I. čítanky trojdílné, Praha 1914; *Čítanka pro školy obecné*. Díl I. vydání trojdílného s mluvnicí. S pomocí komise čítankové upravil Jan Jursa, Vídeň 1915; Vojtěch HULÍK, *Ze světové války. Vážné*

kroniky, jejichž obsah byl bedlivě sledován jak zemskou, tak i okresními školními radami.

Po velmi systematickém hledání nalezneme i další prameny, které vypovídají o nelehké situaci českých a moravských dětí ve válečném čase. Je to především dobová odborná literatura, spisy pedagogů, právníků a osob zabývajících se sociální otázkou. Řada jich vyšla až po válce, válku vysvětlovaly jako obecný morální rozvrat, jehož nebyly ušetřeny děti a který je poznamenal na celý život.¹¹ Počet titulů editovaných autentických vzpomínek na válečné dětství je nevelký,¹² navíc věrohodnost těch, které vyšly v letech reálného socialismu, snižuje zaryté, až agresivní levicové zaměření autorů.¹³ Počet dětských deníků vztahujících se k válce nestojí za zmínku a neumožňuje provedení objektivní kritiky.¹⁴

Jakkoliv bylo v předválečném období zvýhodněno městské dítě, mající po ruce většinou kvalitnější školství, včetně možnosti docházet do měšťanské školy, bez překonávání vzdálenosti navštěvovat některý typ střední školy, dítě mající po ruce školního lékaře, jejichž funkce se na počátku 20. století stabilizovala, často těžící ze snadnějšího přístupu k nejrůznějším výtvarným výdobytkům kultury, dítě informovanější a většinou probudilejší, ve srovnání s venkovem dolehla válka tíživěji na městské vrstvy.

Právě ve městech byly vzdělanostní struktury nejméně narušeny válkou, právě ve městech byly školy bezprostředně vystaveny dozoru k Rakousku loajálních úřadů, na města

i žertovné obrázky, Praha 1916; Vilém KREJZA, *Život a panování Frant. Josefa I.*, Karlín 1917; Camill Orfani MUTTICH, *Vše pro dítě. Holdovační alegorická scéna*, Karlín, b. d; *Slabikář pro školy obecné*. Vyd. A (Nové dopln. vyd.), Praha 1916;

Lev SMOLLE, *Císař Karel I. Obraz jeho života*, Po česku zpracoval Vojtěch Hulík, Praha 1917; Josef ŠMÍD, *Diktáty dynasticko-vlastenecké a z doby světové války pro školu obecnou a měšťanskou*, Praha 1917; *Trojdílná čítanka pro české školy obecné*, 2., 3., Praha, Vídeň 1917 aj.

11 František Ladislav SÁL, *Nauka o domově – vlastivěda*, Praha b. r. [1918]; Marie GEBAUEROVÁ, *Mezi mládeží*, *Národ* 1, 1917, s. 265; F. GRANÁT, *Budoucí generace a nynější škola*, *Národ* 2, 1918, s. 363–364; Jan SCHNEIDER, *Dítě a válka: smutné obrázky z velkého města*, Praha 1920; F. J. HAVELKA, *Děti-mučedníci*. viz pozn. č. 4;

12 Klára HOFBAUEROVÁ-HEYROVSKÁ, *Mezi vědci a umělci*, Praha 1947; Antonín HOFMEISTER, *Josefov za světové války 1914–1918*, *Josefov* 1938; *Paměti Františky Stokláskové, rozené Potůčkové, dcery drobného rolníka a větrného mlynáře Františka Potůčka ze Žeranovic*, Olomouc 2012; J. PÍŠA, *Vzpomínky na doby válečné*, *Rozhledy* 10, 1928, zvl. číslo, s. 3–4; František PRAŽÁK, *Půl století. Paměti*, Praha 1946; Jan VACULÍK, ... *I andělé musí do války*, Praha 1999. Zčásti je využitelná notoricky známá a historicky první světové války na dřevě vytištěná edice A. Žipka, srov. Alois ŽIPEK (red.), *Domov za války (Svědectví účastníků)*. Díl I.-V., Praha 1929.

13 Vašek KÁŇA, *Válkou narušení*, Praha 1959; Karel MICHL, *Krátká chvíle mladosti*, Hradec Králové 1988; Jara RYBNIKAROVÁ, *Dítě z Hradce*, Hradec Králové 1988; Karel SVOJANOVSKÝ, *Ze vzpomínek*. in: *Naše dětská a učňovská léta*, Praha-Bratislava 1965, s. 176–191.

14 Literární archiv památníku národního písemnictví, Jarmila Glazarová, Osobní fond, Rukopisy vlastní, *Deník* 1916; Soukromý archiv Jana Němce, Zdena Kučerová, rozená Lenderová, *Deník* 1916–1978. Digitální záznam: Mgr. Jan Němec, 2005.

nejvíc doléhal nedostatek potravin a životních potřeb. Možnost kulturního vyžití sice v určité formě přežila, byla ale zcela podřízena válečné ideologii. Také epidemie se nejrychleji šířily v městech, především v těch, kde byly lazarety, případně internační tábory. To vše děti vnímaly, navíc byly vystaveny vzrůstu kriminality, na které se samy často podílely, vzestupu prostitučního chování, zvyšujícímu se sociálnímu a nacionálnímu napětí.

Zaměříme se na tři oblasti, které se městského dítěte dotkly více než venkovského:

1. na jeho postavení v přidělovém systému;
2. na rozvrat vyučování;
3. na válku, která se v zázemí projevovala jako podivná, někdy zábavná, častěji krutá podívaná.

Stranou ponecháme sbírkové a sběrné akce, problematiku haličských uprchlíků, výchovu k rakouskému vlastenectví, která způsobila změnu a následný nedostatek učebnic, zásahy do školních knihoven a další jevy, které se dotýkaly zhruba ve stejné míře venkova i města.

Přídělové hospodářství

Už na podzim 1914 byla vydána řada císařských a vládních nařízení, kterými byly položeny základy „pro komplexní systém státem racionalizované distribuce a konzumace potravin“. Dne 10. října 1914 byla předlitavská vláda zmocněna nařízením č. 274/1914 „činit opatření ve věci zásobování obyvatelstva potravinami v režimu veřejného zájmu“, což jí dávalo volné ruce v přijímání veškeré další legislativy. V prosinci 1914 byly stanoveny maximální ceny mouky, v březnu následujícího roku umožnilo jedno z nařízení zemským úřadům zakázat výrobu menšího moučného pečiva¹⁵ – připomeňme, že houska byla pro většinu dětí jednou ze snáze přístupných pochoutek. Během roku 1915 byla zavedena centrální distribuce potravin, v dubnu 1915 lístkový systém na mouku a chléb, v následujícím roce na maso. Brzy zmizela bílá mouka; černá nekvalitní mouka vedla u malých dětí zažívacím potížím.¹⁶ Na příděl byly i brambory a další základní potraviny. V Rakousku – Uhersku byl tak přídělový systém zaveden nejdříve ze všech válečných států¹⁷ a děti se seznámily s *chlebenkami*, *moučenkami*, *šatenkami*, *nitěnkami* s poukázkami na uhlí, kartami na mléko.

15 Rudolf KUČERA, *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2011, s. 25; k přídělovému hospodářství též *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za první světové války*. 1.–3., Praha 1993–1995, passim.

16 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 62.

17 R. KUČERA, *Život na příděl*, s. 25.

Omezující výnosy byly provázeny kampaní za změnu stravovacích návyků, založených na nezastupitelné úloze masa jako hlavního zdroje bílkovin. Byly hledány alternativní zdroje bílkovin¹⁸ a spuštěna kampaň „pěstuj zeleninu“.

Děti byly nabádány k šetrnosti, odříkání, k maximálnímu šetření jídlem: „*co můžete ušetřiti svým odříkáním, to prospěje ostatním a zmaří záměr nepřátel, aby nás vyhladověli*“, radil jeden z autorů dětského časopisu *Mladé Rakousko*.¹⁹ Šetřit měly hlavně chlebem a brambory, měly důsledně zachovávat bezmasé dny a přesvědčit o jejich nutnosti dospělé ze svého okolí. Pokud se dožadovaly větších porcí jídla, byl jim sugerován pocit provinění: „*Pomněte, jaké velké oběti přinášejí vaši otcové a bratři, kteří snášejí nevýslovné námahy a strádání, ba dokonce život svůj nasazují za vlast!*“²⁰ V očích propagátorů válečného hrdinství neměly děti na jakékoli výhody právo, naopak, odpočívaly přece ve škole a jejich „*kypící síla, po celý školní rok shromážděná*“, volala přímo po práci. Ve škole přece dítě pracovalo „*pouze mozkiem*“, teď mělo nashromážděnou energii využít k „*všeobecnému dobru*“.²¹ Pro hladovějící děti to muselo znít jako krutý výsměch.

Obecní a městské úřady se snažily hladovějícím pomoci. Jednou z možností bylo založení válečné (někde se používalo označení „polévkové“ či „obecné“) kuchyně, přístupné veřejnosti i školním dětem. První polévková kuchyně byla na návrh starosty několika dámskými spolky zřízena v Liberci už 3. prosince 1914.²² Každý den se zde od 6 do 20 hodin vydávala polévka a chléb, obojí za 6 haléřů. V Jaroměři zahájily polévkovou akci tamní ženy: od 4. ledna 1915 vařily pro chudou školní mládež polévku a k ní podávaly chléb. Denně se najedlo 400 dětí, náklad byl pokryt sbírkou. V únoru se vyvařování rozhodl financovat továrník Josef Ettrich²³ za předpokladu, že jaromeřský dámský spolek bude vařit polévku také pro děti jeho dělníků z Hořenic.²⁴ V Hradci Králové vznikla taková kuchyně v Dělnickém domě koncem roku 1914; denně vařila až 1400 obědů, v Josefově zřídila obec 1. prosince 1917 polévkový ústav pro chudé žactvo. Talíř polévky a krajíc chleba dostalo denně asi 150 dětí, chudé zadarmo, přespolní platily 10 haléřů za porci.²⁵ V Praze vedla Lidovou kuchyň Českého srdce, zřízenou ve škole u sv. Vojtěcha v polovině listopadu 1916, odborná učitelka a autorka kuchařských knih

18 Tamtéž, s. 30–33.

19 *Mladé Rakousko*, 2, 1916–1917, s. 44.

20 Tamtéž.

21 Jaroslav KARÁSEK, *Přilož ruku! Výchova tělesná* 13 (1915), s. 68.

22 Jana JILEMNICKÁ, *Každodenní život německého obyvatelstva v Liberci za první světové války*, diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2006, http://is.muni.cz/th/52675/ff_m/, staženo 1. 6. 2014, s. 19.

23 Přesná životopisná data nelze (zatím) určit. S jeho jménem jsou spojeny počátky industrializace v Jaroměři, kde založil první českou přádelnu juty. V r. 1888 koupil zámek v Žírči.

24 A. ŽIPEK, *Domov za války II*, s. 38.

25 J. PÍŠA, *Vzpomínky na doby válečné*, s. 3–4; A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 89.

Marie Sandtnerová²⁶ – vařila levné večere, během roku stoupl jejich počet na 100. Vařilo se na poukázky Českého srdce; jedna stála 80 hal., nejchudší dostali poukázku zdarma,²⁷ atd.

Přídělový systém neznamenal jenom hlad – děti byly nuceny stát ve frontách na potraviny, poslouchat láteření a často hrubé nadávky žen, bojujících o minimální příděly potravin a dalších životních potřeb, které jim dle nařízení náležely, a které se na všechny potřebné nikdy nedostaly. Přídělování potravin probíhalo většinou za policejní asistence. Potraviny byly navíc nekvalitní a často zkažené: jeden z autorů memoárové literatury vzpomíná na zavánějící sádlo, na brambory, které páchly tak, že se nedaly jíst, byť na ně stál čtyři hodiny ve frontě.²⁸ V dvacetistupňových mrazech ve frontě čekaly několik hodin děti na příděl 6 kg uhlí. Nebylo uhlí, petrolej do lamp, nebyly svíčky, proto byli školáci nabádáni, aby úkoly psali za denního světla.²⁹

Ve shánění uhlí projevíli především potomci chudiny vynalézavost. Houfy děti, jimž se přezdívalo „uhlobaroni“, čekaly na vlaky vezoucí uhlí, naskakovaly na vagony a shazovaly uhlí na trať, pak je sbíraly. Tato dobrodružství končila občas tragicky, a když vojenská správa přikročila k hlídání vlaků vojáky, docházelo ke střelbě i na děti.³⁰

Vlivem zapojení dětí do pracovních povinností, ale i kvůli jejich toulání a chození za školu, poklesla během války úroveň školní docházky. Ve školním roce 1913–1914 tvořily zameškané hodiny šest až osm procent, roku 1916–1917 pětadvacet až třicet procent, a to nebylo zjevně číslo úplné.³¹ Přičteme-li k tomu přerušování vyučování z nejrůznějších důvodů, pak je zřejmé, že úroveň základního vzdělání během války – přes snahy učitelů – poklesla.

Rozvrat vyučování

Začátek školního roku 1914–1915, prvního válečného školního roku, nezastihl české školství v příliš dobré kondici. Osmiletá školní docházka, zavedená liberální Hasnerovou reformou v roce 1869 iniciující založení obecných a měšťanských škol, byla devalvována už školskou novelou z roku 1883, na které se neblaze podepsali i čeští poslanci. Přesto lze říci, že velká část dětské populace do školy skutečně chodila od šesti do čtrnácti let, jak Hasnerův zákon předpokládal. Vyučování mělo být celodenní, probíhat tedy dopoledne

26 Marie Janků-Sandtnerová, 1885–1946, učitelka, autorka kuchařských knih, propagátorka zdravého stravování.

27 *Šťastný domov. Časopis věnovaný českým ženám a domácnostem*. R. 14, 1917/18, s. 122.

28 L. VINCENC, *Ze vzpomínek*, s. 82; F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 234.

29 *Mladé Rakousko* 2, 1916–1917, s. 44.

30 O. KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství I.*, Praha 1929, s. 135.

31 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 228.

i odpoledne s přestávkou na oběd; polodenní, kromě soboty, mělo být jen výjimkou. Délku školního roku zákon stanovil na deset měsíců, které byly přerušovány přesně vymezeným počtem svátků a volných („feriálních“) dnů. Kromě dvou měsíců prázdnin bývalo v jižních Čechách a na Moravě zvykem udělovat týden volna na dobývání brambor a česání ovoce.³²

V roce 1910 bylo v českých zemích celkem 3237 obecných škol, z toho 3213 českých a 24 německých, 213 chlapeckých, 200 dívčích, 2824 smíšených, 498 jednotřídních, 1055 dvojtřídních, 1620 troj – pětitřídních, 64 šesti – osmitřídních. Učilo na nich 8962 literních učitelů, z toho 2054 učitelek. Pokud se týče měšťanských škol, celkem 1493 tříd se nacházelo v 375 měšťanských školách, které se vyskytovaly v českých okresech; z toho bylo 215 měšťanských škol chlapeckých, 160 dívčích, 371 českých, 4 německé. Učilo na nich 2101 literních učitelů, z toho 620 učitelek. V roce 1914 bylo jen v Čechách 1 200 000 školních dětí.³³

Válka začala o prázdninách, ale ještě před zahájením školního roku reagovala zemská školní rada na válečnou realitu výnosem č. 53 105 z 23. srpna 1914. Podle něj měl být na všech obecných i měšťanských školách zahájen školní rok pokud možno „v době předepsané“; vzhledem k finanční tísní mělo být vyučování zajištěno „bez přibírání výpomocných sil, a to sloučením tříd, vyučováním polodenním, sloučením a převzetím nižších tříd učitelkami...“ Vrcholný školský orgán počítal hned zkraje války s možným přísunem raněných a předvídal, že kapacita městských, eventuálně okresních nemocnic pro ně stačit nebude. V případě, že budou pro potřeby lazaretů zabírány školní třídy, nemá dojít k přerušení vyučování – to má pokračovat v místnostech jiných škol, dále v kreslárnách, tělocvičnách, sborovnách, kabinetech, knihovnách, případně v jiných veřejných budovách, „ano i v největší nouzi i v soukromých domech...“³⁴ Jak se později ukázalo, skutečnost předčila tato beztak chmurná očekávání: mnoho škol bylo na hned začátku války zabráno pro vojenské účely a pak většinou změněno ve vojenské nemocnice – v tu byla ostatně změněna i reprezentativní budova Říšské rady či pražské Rudolfinum. Nebylo výjimkou, že vojáci byli ubytováni ve třídách a kabinetech, učilo se na chodbách.

Je ovšem třeba zdůraznit, že tyto obtíže „logistického“ rázu nebyly jediné, ba možná nebyly ani hlavní. Vyučovací systém se hrotil především kvůli mobilizaci učitelů. V té panoval na začátku války naprostý chaos, neboť školské úřady často nevěděly, který z učitelů narukoval.³⁵ Údaje o počtu mobilizovaných učitelů se různí. Podle *Věstníku*

32 O. KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství*, s. 143–144.

33 O. KODEDOVÁ – Z. UHEREK, *Kapitoly*, s. 34.

34 Státní okresní archiv Hradec Králové (dále SOKA), Obecná škola Stračov, Pamětní kniha inv. č. 1, kn. č. 1 s. 202.

35 Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a velká válka. 1914–1918*. Praha 2001, s. 283.

Zemského ústředního spolku jednot učitelských se v roce 1916 počet učitelů v Čechách zmenšil o 4006 osob, tedy o 13,11%, u literárního učitelstva šlo o 16,58%.³⁶ Časopis *Naše doba* odhadl počet učitelů mobilizovaných v roce 1915 na 30–35% celkového objemu;³⁷ ještě pesimističtější byl Oldřich Kádner, který tvrdil, že vcelku bylo mobilizováno asi 40% všech učitelů v českých zemích.³⁸ Nahrazovali je čerství absolventi učitelských ústavů a učitelky, jimž mobilizace starších kolegů otevřela dveře k výkonu povolání – na svůj první ustanovovací dekret čekali často několik let.³⁹ V případě učitelek byl obcházen zákon, podle kterého nesměly v nejvyšších třídách koedukovaných a chlapeckých škol učit.⁴⁰ Navíc radost z prvního učitelského místa netrvala dlouho. Jednak nebyly náhradní síly dostatečně zkušené k zvládnutí starších žáků, jejichž mravy se zpravidla kvůli otcovské absenci poněkud rozvolnily, navíc byl objem finančních prostředků pro „substituce“, dnes bychom řekli dlouhodobé suplování, stanoven předem a nezřídká se stalo, že pro vyplácení nových učitelských sil nebyly peníze. Postupem doby byla tato situace vyřešena.⁴¹

Později nastoupily „výpomocné síly“, často nekvalifikované, učitelky ručních prací, předčasní absolventi učitelských ústavů, dokonce středoškolští studenti.⁴² Na druhou stranu nelze popřít, že učitelky, byť pouze „náhradní“ učitelské síly, se zpravidla vyznačovaly hlubší empatií k strádajícím dětem, a to nejen školním, ale i k těm, pro které školní docházka zatím představovala vzdálenou budoucnost. Z iniciativy učitelek byly zřizovány při národních školách útulky pro nemluvňata pracujících matek. Učitelky byly většinou členkami Červeného kříže a tak se staly organizátorkami podpůrných akcí ve prospěch vdov, sirotků i válečných invalidů.⁴³

Totální válka si zakrátko vyžádala podřízení všech materiálních a lidských zdrojů válečným potřebám. Bylo vyloučeno, aby tato skutečnost nepoznamenala školský systém, neodmyslitelný a jeden z nejvýraznějších prvků sociálního systému. Rodiny žáků i učitelů nezbytně zasáhlo „předzásobování“ obyvatelstva v prvních dnech války, kdy stouply ceny základních životních potřeb až o 30%, stejně jako jejich trvalý růst, jenž začal v říjnu 1914, či trvalá inflace. Pokus o stanovení maximálních cen potravin,

36 Věstník Ústředí zemského svazu jednot učitelských (ÚZSJU) 4, 1918, č. 28, s. 422; cit. dle O. KODEDOVÁ – Z. UHEREK, *Kapitoly*, s. 34.

37 *Naše doba* 22, 1915–1916, s. 151, cit. dle O. KODEDOVÁ – Z. UHEREK, *Kapitoly*, s. 34.

38 O. KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství*, s. 136.

39 Alois FIKAR, *Léta válečná*, in: *Učitelé v práci a v boji. Sborník vzpomínek a studií*, Praha 1971, s. 3345

40 L. MUCHKA, *Národní školy za války*, s. 319.

41 A. FIKAR, *Léta válečná*, s. 235–236.

42 O. KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství I.*, s. 136.

43 L. MUCHKA, *Národní školy za války*, s. 323.

zavedený na konci roku 1914, nebyl příliš úspěšný, legálnímu obchodu začal tvrdě konkurovat černý trh. Výrazné zhoršení zásobovací situace přinesla zima 1915/16. Pro normální fungování škol byl smrtící především nedostatek uhlí a topiva vůbec. Nejprve se projevil v domácnostech, takže škola zůstala na čas místem, kde se mohly děti ohřát.⁴⁴ Tato výhoda skončila během tuhé zimy na přelomu let 1916–1917. Učilo se v zimnicích, rukavicích, hladové děti plakaly zimou, voda v umyvadle zamrzala, křehly prsty. Uvedený nedostatek se nepodařilo do konce války, kdy už se v podstatě neučilo, odstranit.

Z výše uvedených, nesporně závažných důvodů docházelo k přerušování vyučování velmi často, děti ale měly volno i kvůli nejrůznějším oslavám: občasná podívaná měla zastříť všechny každodenní nepřijemnosti a posílit v dětech vědomí sounáležitosti s habsburskou monarchií, jejich vlastí.

Podívaná

Na počátku války bylo dětem dopřáno více rozptýlení, než v době míru, a to takové, po kterém bez rozdílu věku či sociální postavení toužily: filmových představení. Jejich výtežek šel nejdříve ve prospěch rodin, jejichž živitel narukoval, o málo později už ve prospěch vdov a sirotků. V Hradci Králové se první takové představení konalo 2. prosince 1914, kdy na paměť nástupu Františka Josefa I. na trůn uspořádaly učitelské sbory obecných a měšťanských škol dopolední biografické představení pro mládež i dospělé v Grandhotelu.⁴⁵ Děti byly rády, neboť zábavné „bio“ nebylo před válkou považováno za vhodné pro děti a školní mládež. Díky válce se učitelé stávali méně přísnými, navíc častějším filmovým produkcím brzy zabránily objektivní důvody: nedostatek uhlí či zabírání místností, kde se promítalo, pro válečné účely. Přesto jakmile to jen trochu šlo, hrálo se.⁴⁶

Na dobročinné účely byl určen i výnos loutkových představení, která byla během posledních válečných prázdnin pořádána z iniciativy českých šikovatelů a vojáků v Josefově, „*aby trudné chvíle sobě a svým dětem alespoň poněkud zpříjemnili*.“ Dekorace namaloval akademický malíř Julius Fischer,⁴⁷ loutky byly vypůjčeny z Jaroměře a ošetřovatelky jim

44 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 222.

45 SOKA Hradec Králové, Městský úřad Hradec Králové (dále MÚ HK), inv. č. 520, kn. č. 231, s. 109.

46 J. PÍŠA, *Vzpomínky na doby válečné*, s. 3; též SOKA Hradec Králové, MÚ HK, inv. č. 521, kn. č. 232, s. 25.

47 Julius FISCHER, 1869–1936, malíř, žák M. Pirnera, věnoval se hlavně malbě fresek, namaloval přes 30 historických obrazů z husitských dějin a bojů se Švédy, s prof. Adolfem Liebscherem pracoval na jeho větších freskách, pro kostel sv. Petra v Praze navrhoval malovaná okna.

ušily novou garderobu. V doprovodu vojenské kapely se hrálo dvakrát týdně v jedné z erárních budov a sál byl vždy vyprodán.⁴⁸

Podoba školních festivit se ale změnila: charitativní ráz všech svátků a oslav byl notně posílen a kolorován vlasteneckými barvami. Na intenzitě nabylo holdování staříckému mocnáři, které po desetiletí patřilo k oblíbeným školním i veřejným festivitám a jehož výrazem byl dětský den, slavený zpravidla 2. prosince, ve výročí nástupu Františka Josefa I. na trůn. Předválečný benevolentní postoj vedení národních škol (některá škola slavila organizovaně, jiná jen dávala žákům volno) byl minulostí: slavilo se pěkně „navtvrdo“, povinně, s akcentem na mocnářovo „Vše pro dítě!“ Učitelé museli připravit školní slavnost, žáci pilně nacvičovali deklamace, živé obrazy či scénky. Výtěžek z této akce šel zpravidla ve prospěch České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v Království Českém.⁴⁹

Nejrůznějšími slavnostními a dobročinnými akcemi byly provázeny oslavy dalších životních i panovnických jubileí Františka Josefa I.: 4. října jeho jmeniny, oslavované zpravidla „květinovým dnem“, kdy dívky prodávaly na ulicích růže.⁵⁰ V roce 1916 to školy stihly naposledy, „květinové dny“ tentokrát proběhly formou „obětních dnů říjnových“, kdy mezi 4. a 8. říjnem byly prodávány odznaky s motivem invalidy a protěže, s kterými chodily školní děti. Odznak si musely zakoupit i pro vlastní potřebu, nemajetným je měla zakoupit místní školní rada.⁵¹ Velkého rozsahu byla pieta u příležitosti císařova úmrtí 21. listopadu 1916. Dětský den se nekonal, děti se účastnily smutečních bohoslužeb.

Důvodem k oslavám byl rovněž nástup Karla I. – dětský časopis *Mladé Rakousko* otiskl jeho nástupní řeč provázenou pajánem na mladého monarchu. Dětská pozornost byla obrácena i na císařovnu Zitu.⁵² Podobně jako tomu bylo u Franze Josefa, jehož heslem bylo už poněkud zprofanované „vše pro dítě“, také Karel byl prezentován jako muž, který „miluje mládež a zvláštní péči věnuje veškerému životu jejímu“.⁵³

Slavily se i další události spojené s významnými dny panující dynastie – nedožitě jmeniny císařovny Alžběty, k nimž po změně na trůně přibýly ještě jmeniny císařovny Zity a její narozeniny (slavené obvykle po celý týden Českou zemskou komisí pro ochranu dětí a péči o mládeže a Spolkem pro ochranu matek a kojenců v Království Českém

48 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 104

49 L. MUCHKA, *Národní školy za války*, s. 322.

50 *Mladé Rakousko* 1, 1915–1916, č. 1–3, passim; též A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 15.

51 Tamtéž, s. 62.

52 *Mladé Rakousko* 2, 1916–1917, s. 4–8. Časopis se zevrubně věnoval i pobytům panovníka v Čechách v době před nástupem na trůn a dalším příhodám z jeho života, stejně jako zásluhám mladé císařovny, srov. *Mladé Rakousko*, 2, 1916–1917, s. 49–56.

53 Tamtéž, s. 101.

jako „Týden ochrany kojenců“ – děti opět obcházely domy s pokladničkami, dívky prodávaly luční kvítí – na zahrádkách už se květiny nepěstovaly⁵⁴) a 21. listopad jako úmrtní den Františka Josefa a současně výročí nástupu Karla. 17. srpen, den Karlových narozenin, připadal naštěstí na prázdniny.

Slavila se pilně všechna vítězství rakouské i spojeneckých armád. Při takových slavnostech se dětem prodávaly průřezy válečnými loděmi a torpédovými čluny, přeříkávaly se vlastenecké modlitby.⁵⁵ Není divu, že se děti na podobné oslavy těšily a valně nechápaly (a nikdo jim to v jejich zájmu zjevně nevysvětloval) jejich žlutočerný obsah. K projevům dětského odporu docházelo zřídka: 5. srpna 1915, při oslavách dobytí Varšavy spojeneckými vojsky, zanotovalo v pevnostním Josefově několik malých chlapců *Kde domov můj*. Maďarští vojáci tasili bajonety a děti napadli, zasáhl český strážník a Maďary uklidnil.⁵⁶

Na řadě městských škol se udržela tradice slavnostních akademií, kde žáci, zpravidla na konci školního roku, prezentovali své múzické dovednosti. Nabízela se příležitost k projevům českého vlastenectví zpěvem národních písní, recitací Nerudových veršů či oblékáním děvčat do národních krojů – tento typ oděvu se ostatně v druhé polovině války stával oblíbeným prostředkem české nacionální artikulace.⁵⁷

Od podzimu roku 1915 se převažujícím „rozptýlením“ stala zcela nová slavnost: „zatloukání hřebů do štítu brance“, která postupně zachvátila všechna města (v Josefově byl v květnu 1917 zbrojnoš umělecky ztvárněn akademickým sochařem J. Oefnerem,⁵⁸ který sloužil jako jednorozční dobrovolník u 18. pěšího pluku – navzdory nespornému estetickému dojmu byl v Josefově zájem o zatloukání slabý⁵⁹), v některých případech i vesnice. Tento projev loajality k habsburské říši byl spojen se sbírkou pro vdovy a sirotky. Že se lidé, unavení opakujícím se vytahováním peněz z kapes, k „zatloukání“ příliš neměli, netřeba zdůrazňovat, přesto byla kratochvíle poměrně rozšířená. Děti na tuto výzvu slyšely. V Hradci Králové byl takový zbrojnoš vztyčen v listopadu 1915.⁶⁰ Ani Brno nebylo zbrojnoše ušetřeno. Brněnský školák Ludvík Vincenc, proletářské dítě, dospívající za války bez matky, napsal: *„Na náměstí Svobody postavili Němci na začátku války velkého dřevěného rytíře, kterému se říkalo wehrmann, a do toho občané, většinou Němci, zatloukali barevné hřebíčky, které stály korunu až pět korun kus. Tyto peníze byly určené na válečné účely. Češi tuto akci bojkotovali a snažili se ji znemožnit. Ve školách se hřebíčky prodávaly povinně a se slevou. Jeden hřebík za 20 haléřů. Otec mi na to ovšem nedal, ale*

54 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 79–80.

55 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 226–227.

56 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 38.

57 M. GEBAUEROVÁ, *Mezi mládeží*, s. 265.

58 Identitu nelze dohledat.

59 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 80.

60 SOKA Hradec Králové, MÚ HK, inv. č. 520, kn. č. 231, s. 105–106.

zaplatil to za mne učitel, a tak jsem i já vrazil hřebík wehrmannovi do levého stehna. Utéci se od toho nedalo, protože jsme šli ze školy hromadně za dozoru všech učitelů. Když se blížil podzim [1918], byly revoluční protimonarchistické akce již častější a smělejší. Nejvíce to odnášel chudák wehrmann, přestože ho hlídala policie. Do rána tam měl třeba plný nočník nebo uraženou šavli a na štítě velkou ceduli s nápisem:

*Wehrmanne – wehrmanne, chop se meče,
Rakousku a Německu do prdele teče⁶¹*

S velkolepými projevy rakouského vlastenectví kontrastuje skutečnost, že došlo k oslabení tradičních festivit, kterých se děti pravidelně účastnily: na poutích nebylo v boukách co prodávat, nebylo na ně čím a jak přijet, nebylo z čeho péct koláče. A Boží tělo bez zvonů, bez salvy (střílelo se jen z „werndlovek“⁶²), bez oltářů, se špatným pivem v hospodách? Jen družičky byly půvabné stejně jako před válkou – oblečení se pietně schovávalo a dědilo z generace na generaci.⁶³

Někteří z městských učitelů se snažili zachovat tradici školních výletů, které – už od konce 19. století – patřily k závěru školního roku. Učitel a spisovatel František Pražák vzpomíná na krátké výlety směřující do okolí Brna, během kterých bylo možné „vybítet národní cit.“ Děti zpívaly *Kde domov můj* či *Hej, Slované*, což bylo ve škole zakázáno, a provokovaly německé turisty.⁶⁴

Válka měla vliv i na dětské hry. Kluky zajímaly zbraně. Ještě v prvních měsících války nosili do školy vojenskou čepici, dřevěnou šavli po boku a salutovali učiteli. Hráli si na válečná tažení, přidala se i děvčata jako markytánky či ošetřovatelky. Do hry děti zapojily i psy, ti táhli kropicí konve coby děla... Vyráběly se rozkazy opatřené kolkem – tužkovým otiskem mince.⁶⁵

Zájmu dětí o zbraně vycházel vstříc časopis *Mladé Rakousko*: někdy na podzim otiskl rozsáhlý materiál věnovaný ponorkám, přičemž „skvělých činů“, které vykonaly ty rakouské, byla celá řada. Kladně lze ale hodnotit fakt, že autor článku využil tohoto klukovského zájmu ke srozumitelnému objasnění fyzikálních zákonů, na základě kterých ponorky

61 L. VINCENC, *Ze vzpomínek*, s. 84; méně expresivně srov. František PRAŽÁK, *Půl století. Paměti*, Praha 1946, s. 218.

62 M1867 Werndl-Holub byla jednoranná zadovka komorovaná pro jednotný kovový náboj ráže 11,15 mm. Od července 1867 byla zavedena do výzbroje rakouskouherské armády. Jejími konstruktéry byli rakouský továrník Josef Werndl (1831–1889) a český puškař Karel Holub (1830–1903), kteří si ji nechali v letech 1866–1867 patentovat.

63 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 33, 34, 43, 100.

64 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 241–242.

65 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 228–231.

fungovaly, a výkladu o jejich technickém vybavení.⁶⁶ *Lusitania*⁶⁷ byla taktně zamlčena a po informaci o mírovém využití ponorek Německem, „jejichž úkolem jest proklouznouti nepřátelským strážným loďstvem do zemí, které se války nezúčastní, a dovážeti z nich potřebné látky,⁶⁸ zde najdeme rozsáhlý a technickými podrobnostmi nabitý článek o puškách⁶⁹ či letadlech,⁷⁰ kde autor poukázal na perfidnost francouzských strojů, jež mimo zhoubného svrhávání bomb spouští z letadla drobné železné šípy, „které vypuštěny byvše ve značném množství z veliké výšky dopadají s ještě větší prudkostí, než letí vystřelená koule z pušky a raní ovšem ještě zhoubněji než koule.“⁷¹

Podle vzpomínek F. Pražáka děti válku také kreslily: bojovníky kouřící dýmku, píšíci dopisy rodině, vozy Červeného kříže, letadla, koně, zákopy, děla, dokonce tanky či bodákové útoky. Rozlišovaly vojáky různých národností: nepřáteli byli vojáci Dohody, ale někdy i Němci, často kreslení s černými obličejí nebo utikající. Ital byl vždy zelený, Němec hnědý, Turek tlustý. Český voják většinou hubený, někdy oblečen do civilu⁷² – byla to projekce stesku po otci?

Válka v zázemí byla ale především traumatizující podívanou.

Furiantství, zvědavost, vzdor, ba i nadšení, s nímž odvedenci a jejich bližní reagovali na začátek války, brzy vystřídaly zcela jiné, jednoznačně negativní dojmy, pocity a prožitky. Jedním z nich byl pohled do tváře utrpení a smrti, a to i v zázemí.

Pro děti byl otřesnou podívanou, navzdory skutečnosti, že děti počátku 20. století nebyly obecně chráněny před negativními stránkami života. U chudých byly každodenní realitou, ale i ty, které vyrůstaly v bezpečném a láskyplném prostředí materiálně zajištěných rodin, zažívaly běžně dotek smrti. Nejen proto, že do rodin docházela stále relativně často a vybírala bez ohledu na věk, ale i z jiného důvodu: smrt byla neskrývaným přechodovým rituálem, na němž se podíleli všichni blízcí umírajícího, a to i děti, minimálně od školního věku. Věděly, co je bolest: umíralo se a stonalo doma a účinek

66 U. STÍN, *Ponorky*, Mladé Rakousko, 2, 1916–1917, s. 10–19.

67 *Lusitania* byl luxusní zaoceánský parník, vlastněný rejdářstvím Cunard Line a postavený v letech 1904–1907 v loděnici John Brown & Company ve skotském Clydebanku. Loď byla pojmenována podle Římské provincie Lusitánie, která je dnes součástí Portugalska. Během německé ponorkové blokády byla *Lusitania* zaměřena a torpedována německou ponorkou *U-20*. Incident, který si vyžádal až 1 198 životů, se odehrál 7. května 1915. Loď se potopila během osmnácti minut 18 kilometrů od Irského Old Head of Kinsale. Potopení lodi vyvolalo veřejné odsouzení Německa a přispělo ke vstupu Spojených států do války.

68 U. STÍN, *Ponorky*, s. 19.

69 František FRANKE, *Z dějin pušky*, Mladé Rakousko, 1, č. 1–3, s. 13–18.

70 Václav KARÁSEK, *Letadla*, Mladé Rakousko 2, 1916–1917, s. 58–77.

71 V. KARÁSEK, *Letadla*, s. 72.

72 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 228–231. Autor píše, že si některé z těchto dětských kreseb uchoval – bohužel se nepodařilo vypátrat, má-li někdy osobní pozůstalost, kde by tyto kresbičky mohly být.

zatím málo dokonalých paliativních prostředků nedokázal zabránit nářku a sténání nemocných.

Válka ale „nabídla“ prožitek bolesti a smrti jako nekončící seriál. Ranění z prvních transportů, nedbale obvázaní krví prosakujícími obvazy, špinaví, vychrtlí a sténající, se v městech objevili už na začátku září. Před očima dětí se za podpory kamarádů a ošetřovatelek belhali nebo byli na nosítkách odnášeni z vozů do nemocnic a zabraných veřejných budov – nemocnicemi se staly skoro všechny městské školy.⁷³ A odtud pak byly vyváženy jednoduché rakve.

Nezvyklou a smutnou podívanou byly příjezdy zajatců, kterých si hlavně děti v místech, kde byly zřízeny zajatecké lágry, užily do sytosti. Přijížděli ve zbědovaném stavu a často s sebou přinášeli nakažlivé nemoci. Jako první se objevila cholera, která se rozšířila i mezi civilní obyvatelstvo a objevovala se s přestávkami po celou dobu války. Na začátku roku 1915 se přidal skvrnitý tyfus.⁷⁴ Pak dokonce pravé neštovice, v českých zemích už prakticky vymýcené. V prvním roce války byl ještě výskyt pravých neštovic v Čechách zanedbatelný. Větší počty osob postihly v roce 1915 epidemie lokálně rozptýlené a do konce války už epidemie zachvátila severně položené okresy.⁷⁵ Válečná zkušenost zesílila volání po povinném očkování. Děti, oslabené obecným nedostatkem, nejen byly k epidemiím velmi vnímavé, navíc více stonaly i obvyklými dětskými nemocemi: je třeba si uvědomit, že kromě vakcinace jiná prevence nebyla – očkování proti záškrtu bylo ve svých počátcích a další séra v dalekém nedohlednu.

Závěr

Takto se na základě dosavadního základního výzkumu jeví tři z problémů tvořících dějiny dětství v letech 1914 – 1916. Nabízí se celá řada dalších úhlů pohledu a možností: analýza válečných čítanek a slabikářů jako pramene k výchově k rakouskému patriotismu, hledání strategií zapojení dětí do pracovního procesu, které porušovalo platné zákony. Významnou otázkou jsou i změny v sociální péči o děti, které válka vyvolala. Dosud neřešená zůstává problematika válečné zdravotní péče o kojence, batolata a děti předškolního věku.

Heslo Františka Josefa I. „Vše pro dítě“, vyslovené před válkou a zhusta připomínané hlavně v jejích prvních dvou letech, bylo sice arbitrárně (zne)užívaným sloganem, před válkou mělo ale reálný základ. *Dlouhé* 19. století postavení dítěte zlepšilo: přineslo pevně

73 Srov. alespoň K. MICHL, *Krátká chvíle mladosti*, s. 131.

74 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 17 an., 28–29.

75 *Neštovice v Čechách za světové války až do konce března 1919*. Věstník Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, I, č. 2; 20. 4. 199, s. 9–11, č. 3, 20. května 1919, s. 33–37.

organizované a strukturované národní školství, jasně stanovený školní rok, pravidelnou výuku, základ předškolního vzdělání a institucionalizovanou péči o batolata a kojence, dostupnost lékařské péče... Znamenalo přínos pediatrie v oblasti zdravotní prevence, vypracování pravidel zdravé životosprávy dítěte, přineslo zákaz dětské práce (jistě, víme, že ne vše fungovalo stoprocentně!), ale hlavně jasné a exaktně podložené přesvědčení, že dítě není zmenšenina dospělého, a proto vyžaduje specifické zacházení.

To vše válka opět popřela.

Summary

The First World War and Town Children

Czech historiography has not researched the childhood during the First World War yet, which contrasts with the attention paid to this issue westward from our borders since the end of the last century.

Nevertheless, it is obvious that during the First World War Czech children were also exposed to such a general and intellectual mobilization that had not had any parallel in history. The model of their engagement was created by schools, or more precisely, their superior institutions that formulated the discourse of the necessity and legitimacy of the just war. In addition, children's leisure time, their hobbies, games and toys were subordinated to educational goals and the emphasis on duty and sacrifice.

The war had the hardest impact on town children. The lack of food and necessities of life affected towns most. Although, in some form, the opportunity of cultural activities survived, it was completely subordinated to the war ideology. Furthermore, epidemics spread fastest in towns, especially in those where there were military hospitals or, alternatively, internment camps. In the both "institutions", people often died. Children perceived all of that; moreover, they were exposed to the

increase in criminality, in which they were often involved themselves, the rise in prostitution behaviour, and increasing social and national tension.

The contribution focuses on three areas which affected a town child more than a rural one: the first, their position in the rationing system; the second, the disintegration of education; the third, the war manifesting itself in the rear as a strange, sometimes funny, more often cruel spectacle.

On the basis of the researched sources, primarily the sources of a personal nature, but also school records, period scientific literature and periodicals, it is possible to say that what the long 19th century improved in the status of a child – it means tightly organized and structured national education, a clearly defined school year, regular teaching, the basis of pre-school education and institutionalized care for toddlers and infants, the availability of medical care, the benefit of paediatrics in preventive health care, the principles of healthy regimen, the prohibition of child labour, but mainly the clear and precisely substantiated conviction that a child is not a miniature of an adult, and therefore he or she requires a specific treatment – the war denied again.

